

Arş. Gör.
Zafer BENZERHarran Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü,
zaferbenzer@harran.edu.trORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7549-6731>

Eser Geçmişi / Article Past:

Başvuruda bulundu. / Applied

14/09/2021

Kabul edildi. / Accepted

25/09/2021

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.995056>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Tanzimat Sonrası Urfa Mahkemelerinin Durumu ve Mahkeme Görevlileri Hakkında Bir Değerlendirme

An Evaluation About the Situation of the Urfa Courts and Court Officials After the Tanzimat

Öz

Osmanlı Devleti'nin altı asra aşkın bir süre siyasi, etnik, dini, kültürel ve sosyal anlamda zenginlik ve aynı zamanda farklılık arz eden problemlerle bir coğrafyada hüküm sürmesini ve ayakta kalmasını sağlayan en önemli faktörlerin birisi, bu devletin sahip olduğu hukuki yapı ve bunu işletiş biçimi olduğu söylenebilir. Bu hukukun esasını İslam hukuku yani “şer‘i hukuk” oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra “örfi hukuk” olarak tabir edilen Osmanlı hükümdarlarının koyduğu yazılı kanunlar da hukuk sistemi içerisinde yer almaktadır. Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren fethettiği bölgelere hukuku temsilen kadıyı, idareyi temsilen de bir subaşı atamaktaydı. İdari taksimat doğrultusunda Osmanlı toprakları eyaletlere, eyaletler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere ayrılıyordu. Bunlardan nahiye ve köyler dışında hepsinde birer kadı ve dolayısıyla kadı mahkemesi bulunmaktaydı. Kadı mahkemelerine aynı zamanda “Şer‘iyye Mahkemeleri” de denilmekteydi.

Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar şer‘iyye mahkemeleri, aslî ve genel mahkemeler olarak görev yapmışlardır. İdari, hukuki, mali gibi her türlü davaya bakmışlardır. Tanzimat'tan sonra ise bu geniş yetkili mahkemeler yerini, yetki alanı daraltılmış ve farklı türde görev yapan mahkemelere bırakmıştır. Bu çalışmanın amacı, hukuki alanda meydana gelen bu değişimlere bağlı olarak Urfa bölgesinde bulunan mahkemelerin Tanzimat sonrası durumu ve bu mahkemelerin görevlileri hususunda bilgi vermektir. Bu doğrultuda Urfa'da bulunan mahkemeler; İstinaf mahkemesi, bidayet mahkemesi, icra memurluğu, ticaret mahkemesi ve şer‘iyye mahkemeleridir. Halep Vilayet Salnamelerinde, Urfa Sancağı'nda bulunan bu mahkemeler ve isimleri açıkça belirtilmektedir. Her mahkemenin reisi ve görevlileri ayrı ayrı geçmektedir. Osmanlı hukuk sistemindeki bu değişimi mahkemelerde tutulan sicillerden de anlamak mümkündür. Aynı zamanda merkezden taşraya gelen atama ve tayin belgelerinde de bu mahkemelerin isimleri geçmektedir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Hukuku, Tanzimat, Urfa Sancağı, Mahkemeler, Mahkeme Görevlileri.

* Bu makale, 6-8 Nisan 2018 tarihleri arasında Şanlıurfa'da düzenlenen III. Uluslararası Osmanlı Sancağından Cumhuriyet Kentine Urfa Tarihi Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan ve özet olarak basılan çalışmanın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

ATIF: BENZER Zafer, “Tanzimat Sonrası Urfa Mahkemelerinin Durumu ve Mahkeme Görevlileri Hakkında Bir Değerlendirme”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/3 (Eylül 2021), s. (604-619)

CITE: BENZER Zafer, “An Evaluation About the Situation of the Urfa Courts and Court Officials After the Tanzimat”, *Journal of History and Future*, 7/3 (September 2021), pp. (604-609)

Abstract

One of the most important factors that make the Ottoman Empire to survive and survive in a problematic geography that has a political, ethnic, religious, cultural and social richness for a period of six centuries and at the same time is the legal structure can be said that this state has and the way it operates . The basis of this law is Islamic law “shar’i law”. In addition to this, the written laws of the Ottoman rulers, also called “conventional law”, are also included in the legal system. Since the foundation of the Ottoman Empire, have been appointed muslim judge(kadi) as representatives of the law, and a local director as representative of the administration. In the direction of administrative divisions, the Ottoman lands were divided into provinces, and the provinces were divided into countries, countries were divided into towns, towns were divided into township and townships were divided villages. Apart from the towns and villages, there were one for each kadi and therefore kadi courts. The Kadi courts are also called “Shar’iya Courts” at the same time.

Until the proclamation of the Tanzimat Fermanı, the Shari’a Courts served as principal and general courts. They have looked at all kinds of lawsuits such as administrative, legal, financial. After Tanzimat, these broad competent courts have been replaced by courts with narrowed jurisdiction and different types of jurisdiction. The aim of this study is to give information about the post-Tanzimat status of the courts in the Urfa region and the officials of these courts, depending on these changes in the legal field. In this direction, the courts in Urfa; the Court of Appeal, the Court of first instance, the Enforcement Officer, the Commercial Court and the Shar’iya Courts. These courts and their names in Urfa Sanjak in the annuals province of Aleppo are clearly stated. The president and the officers of each court be included separately. This change in the Ottoman legal system can be understood from the register enterer in the courts. At the same time, the names of these courts be included in the appointment and appointment documents coming from the center to the provinces.

Key words: Ottoman Law, Tanzimat, Urfa Sanjak, Courts, Officials Courts.

Giriş

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren XVI. yüzyılın sonlarına kadar devletin hemen her kademesinde bir yükselme göstermiş ve belirli bir sistemleşme göstermeyi başarmıştır. Siyasi, askeri, mali ve sosyal alanda kendisinden önce kurulmuş olan Türk veya Türk-İslam devletlerini örnek almış, çağının gereklerine göre gerekli düzenlemeleri yaparak devlet idaresini sürdürmüştür. Ancak XVI. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılda devletin başta siyasi ve idari olmak üzere iktisadî, içtimaî, ticari ve askeri balımdan duraklama ve ardından da devletin bütün kurumlarında bozulma ile bir çözülme görülmekteydi¹. Bu kötü gidişatın hem iç hem de dış etkenleri vardı. Klasik Osmanlı İmparatorluğu’nun temel kurumları, Avrupa’nın hızlı yükselişi karşısında dağılmaya başlamıştı. Devletin içerisinde meydana gelen bozulmaları, geleneksel anlayışa bağlı politikalarla çözmeye çalışıyordu. Avrupa ortaçağın karanlık dünyasından her anlamda kendini kurtarıırken, Osmanlı

1 M. Alaaddin Yalçınkaya, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 479-511.

Devleti çağın gereklerine ayak uyduramıyordu². Bozulan düzeni tekrar tesis etmeye çalışan devlet yöneticileri, gelenek ve örften gelen uygulamalara yer vermişlerdir. Osmanlı yönetim sisteminde iki temel kavram önemli yer tutar. Bunlar “şeriat” ve “kanun”dur. Burada kanun sözünden kastedilen, padişahın yasama hakkının bir ürünüdür ve bunun kökeni geleneğe dayanır. Geçmişten gelen tecrübenin ve örfün kanunlaştırılmasıdır. Bu uygulamaya “kânun-ı kadîm” denir ve Osmanlı literatüründe şu şekilde yer alır: “kadim oldur ki ne zaman başladığını kimse hatırlamaz”³.

Osmanlı Devleti’nde yapılan ıslahat hareketleri başlıca iki döneme ayrılır. İlk dönem yukarıda bahsettiğimiz gelenekçi ıslahat çalışmaları, ikinci dönem ise ıslahat hareketlerinin başlamasında daha ziyade Avrupa kültür ve medeniyetinin tesirlerinin görüldüğü dönemdir. Geleneksel ıslahat çabalarından verimli bir sonuç alamayan Osmanlı idarecileri, 18. yüzyıl itibariye özellikle Lale Devri (1718-1730)’den sonra batı tarzı ıslahat çalışmalarına yönelmiştir. Tanzimat⁴ da ikinci devrede yapılan yenileşme çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır⁵.

Osmanlı Mahkemelerinin Yapısı ve İşleyişi

Kadim hukuk tarihinde monarşiyle yönetilen devletlerin hepsinde olduğu gibi yasama, yürütme ve yargı yetkileri, unvan fark etmeksizin (halife, padişah, sultan vs.) devlet başkanının elindeydi. Bu yetkilerini vekilleri vasıtasıyla kullanan devlet başkanı, yargı yetkisini de hâkim olarak tayin ettiği ve İslam dünyasında “kadı” olarak bilinen yöneticilere verirdi⁶. İlk İslam devletlerinden itibaren hukuki davalara bakmak üzere bir kadı tayin edildiği bilinmekle beraber, Osmanlı Devleti’nde de bu uygulama devam ettirilmiş ve ilk olarak Osman Gazi tarafından kadılar tayin edildiği tahmin edilmektedir. Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren fethettiği bölgelere hukuku temsilen kadıyı, idareyi temsilen de bir subaşı atamaktaydı. Osmanlı dönemi kadısı adliye ve mülkiye görevlisidir. İlmiye sınıfına mensup, şer’i hukuk adamı olan kadı geniş yetkilerle donatılmıştır. Mahkemede üstlendiği yetkiler haricinde, bir noter, şehirdeki vakıf gibi müesseselerin müfettişi ve tabii ki belediye reisidir. Ayrıca şehrin güvenliğinden sorumlu olan zabıtlar, subaşı, asesbaşı gibi görevlileri denetleyen amirdir. Muhtesip olarak adlandırılan ve çarşı

2 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 56-57.

3 Mehmet Öz, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 12, S. 1, Ankara 1999, s. 27-34.

4 Osmanlı Tarihi’nde bir devri adlandırmak için kullanılan Tanzimat teriminin sözlük manası; “ıslah etmek, düzenlemek, sıraya koymak” gibi anlamlara gelen ‘tanzîm’ kelimesinin çoğul halinden gelmektedir. İdari bir terim olarak ise; “mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etme” manasında kullanılır ve bu düzenlemelerin yapıldığı dönemi kapsar. 3 Kasım 1839’da ilan edilen Tanzimat Fermanı, Topkapı Sarayı’nın Gülhane bahçesinde okunduğu için diğer bir adı da Gülhane Hatt-ı Hûmâyunu’dur. İlk icraatlarından dolayı 1830’lara kadar geri götürülen bu fermanın ne zaman sona erdiği tartışmalıdır. Bazı tarihçilere göre Tanzimat, hukuki açıdan 1876’da Birinci Meşrutiyet’in ilanına, bazılarına göre ise 1908 İkinci Meşrutiyet’e kadar devam etmektedir. Bu konuda genel fikir birliği 1878 yılında meclisin kapanmasıyla birlikte sona erdiği düşüncesidir denilebilir. Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 1-10.

5 Ali İhsan Gencer, “Tanzimat Fermanı (1839)’dan 1876’ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, c. 11, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, s. 431-521.

6 Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2004, s. 23.

pazarı denetleyen memurlar da ona bağlıdır⁷.

Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar şer'iyeye mahkemeleri, aslî ve genel mahkemeler olarak görev yapmışlardır. İdari, hukuki, mali konularda her türlü davaya bakmışlardır. Osmanlı hukuk tarihinin Batılılaşma/modernleşme dönemine kadar devam eden süreçte klasik yapı büyük ölçüde korunmuştur. Daha çok "meclis-i şer, mahfil-i şer" olarak isimlendirilen klasik Osmanlı mahkemesi bu devirde tek hâkimli ve tek derecelidir. Tek kadının görev yaptığı bu usule Şer'iyeye *Mahkemeleri* adı verilmektedir⁸. Bu mahkemelerde kadılara yardımcı olan görevliler de bulunmaktaydı. Bu görevlilerin başında *nâib* gelmektedir. Osmanlılarda başlangıçtan beri var olan ve kadının vekili olarak görev yapan nâibler, medrese eğitiminin yanı sıra fıkıh alanında da tahsil görerek, kendi mesleklerinde yetkin hale gelmişlerdir. Kadılarla aynı yetkilere sahip olarak devletin her bölgesine gönderilen bu şahıslar, keşif, teftiş ve tahkik için olay mahallerine giderlerdi. Kadı tarafından tayin, teftiş ve azledilirlerdi⁹. Şer'iyeye mahkemelerinde kadının yanında bulunan en önemli memur kâtiptir. Dava kayıtlarını deftere geçirir ve sicil denilen bu defterlerin muhafazasından sorumludur. Bunların dışında Osmanlı döneminde emin (noter-mütercim) ve muhızır (adlî polis) gibi memurlar da bulunmaktaydı¹⁰. Kadı mahkemeleri tarafından tutulan sicil kayıtları, Osmanlı Devleti'nin sosyal, hukuki, iktisadi ve içtimai tarihine ışık tutmaktadır.

Klasik dönemde hemen hemen kusursuz işleyen ve çağdaş devletlere emsal teşkil eden Osmanlı adalet düzeni, Tanzimat dönemi itibariyle mevcut durumundan farklı bir hal almaya başlamıştı. Devlet kademelerinde diğer alanlarda meydana gelen bozulmalar, hukuki alanda da baş göstermekteydi. Bu bozulmanın birden fazla sebebi vardı. Kadıların diğer ilmiye mensupları gibi siyasete bulaşmaları, mahalli idarecilerle işbirliği yapmaları, maaşlarının düşük olduğunu öne sürerek, atandıkları merkezden uzak bölgelere gitmeyi nâibleri göndermeleri ve belki de en önemlisi işini layıkıyla yapan kimsenin bulunmaması bu sebeplerden birkaçını temsil etmektedir. Osmanlı Devlet bu olumsuz gidişatı durdurmak için bir dizi ıslahat girişimlerinde bulunmuştur. Bu doğrultuda hukuki alanda bir takım değişikliklere gidilmiş yeni kurumlar ihdas edilmiştir. Tanzimat öncesi dönemde kadının yetkisinde bulunan ve geniş yetkilerle donatılan tek dereceli şer'iyeye mahkemeleri, Tanzimat'tan sonra yerini görev alanı oldukça daralmış bulunan şer'iyeye mahkemelerine ve hukuk ve ceza davalarına bakan toplu hâkimli ve kademeli nizamiye mahkemelerine bırakmıştır.

Tanzimat'tan önce, temyiz mahkemesi özelliği taşıyan ve bir üst mahkeme niteliğinde olan Divân-ı Hümayun, Tanzimat ile birlikte işlevselliğini tamamıyla yitirmeye başlamıştır. Bunun yerini doldurmak için önce 1838 yılında Meclis-i Vâlâ, 1868'de kurulan Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şûra-yı Devlet bir süredir şeyhülislâmlıkta yapılan huzur murafaalarının yerini alan Meclis-i

7 İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Kronik Kitap Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul 2017, s. 11; İlber Ortaylı, "Kadı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s. 69-73.

8 M. Akif Aydın, "Mahkeme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 341-344; Ahmet Akgündüz, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 14, 2009, s. 13-48.

9 Mehmet İpşirli, "Nâib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 312-313.

10 Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s. 82-83.

Tedkikât-ı Şer'iyeye gibi yüksek yargı kurumları oluşturulmuştur¹¹. 1840 yılında İstanbul'da Ticaret Nezareti'ne bağlı ticaret mahkemesi kuruldu ve 1847-1848 yıllarında hazırlanan iki nizamnâme ile karma ticaret mahkemesi haline getirildi. Bu ilk girişimlerin ardından 1850 tarihli Ticaret Kanunnamesi'ne 1860 tarihinde eklenen bir ek ile de devletin bütün topraklarında ticaret mahkemeleri kurulmaya başlandı. Merkezde başlayan bu yenilikler ve açılan yeni kurumlar 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile kaza, sancak ve vilayetlerde genel olarak nizamiye mahkemeleri adıyla bilinen hukuk ve ceza mahkemeleri kuruldu¹². Osmanlı adlî reformları açısından 1864 tarihi bir dönüm noktasıdır. Taşra teşkilatlarında Fransız modeline uygun ancak ondan daha merkeziyetçi bir özellik taşıyan sistem uygulanmıştır. Eyalet ve sancak meclislerinin adlî ve idarî görevlerini ayırmak için *Tuna Vilâyeti Nizamnâmesi* adı ile bir nizamnâme çıkarılmıştır ve daha sonra birçok vilayette yürürlüğe konulmuştur. İdarî sahada vilâyet ve liva meclis-i idareleri, yargı sahasında da Nizamiye Mahkemeleri adı verilen ve bidayet, istinaf ve temyiz olmak üzere üç dereceden oluşan mahkemeler oluşturulmuştur. Nizamiye mahkemeleri 1872 ve 1879 yıllarında çıkarılan nizamnâmeler ile büyük ölçüde Fransız adlî teşkilatını örnek alan ve Cumhuriyet dönemi hukuk teşkilatının aslını teşkil eden düzenlemeler şeklini almıştır¹³.

Urfa Mahkemeleri ve Mahkeme Görevlileri

Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Anadolu'yu fethinden sonra oluşturulan Diyarbakır Eyaleti (1515) ile birlikte geleneğe ve kanunlara uygun olarak bölge tahrir edilmiştir. 1518 tarihli Tapu Tahrir defteri eyaletin ilk taksimatını göstermektedir. Buna göre; Amid, Mardin, Sincar, Berriyecik (Birecik), Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiğı ve Çemişgezek sancakları mevcuttur. Ruha, klasik Osmanlı sancağı statüsündedir ve idari taksimatı bu doğrultuda yapılmıştır¹⁴. Osmanlı Devleti'nin fethettiği bölgelere hukuku temsilen kadıyı, idareyi temsilen de bir subaşı tayin ettiğinden yukarıda söz etmiştik. Dolayısıyla kadının varlığından emin olmakla birlikte Ruha sancak kadısı hakkında tafsilatlı bilgi dönemin şer'iyeye sicillerinde bulunabilir. Urfa Sicil Defterleri'nin kronolojik sıra bakımından en eskisi H. 1030/M. 1629 tarihli, en geç tarihli de H. 1320-1324/M. 1902-1906 arası yılların kayıtlarını içeren defterlerdir. Fakat mevcut sicil kayıtları bahsedilen tarih aralığının tamamını kapsamamaktadır. Urfa'nın 1629'dan 1845 yılına kadar ki dönemi kapsayan şer'iyeye sicilleri ne yazık ki bugün elimizde mevcut değildir¹⁵. XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında tutulan defterler sayesinde bazı tespitler yapabilmek mümkündür. Bununla birlikte biri XVI. yüzyılda öteki XVII. yüzyılda görev yapan Ruha kadı'larından ikisinin ismine rastlanılmıştır. Birincisi 1565 tarihli bir vakfiyede imzası bulunan Ramazan b. Seyid Ali, diğeri ise 1629 tarihli ilk şer'iyeye sicilinde adı geçen Mevlana İbrahim

-
- 11 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*; M. Akif Aydın, "Mahkeme", s. 344.
 - 12 M. Akif Aydın, "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti Tarihi*, Edt. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. 2, İstanbul 1999, s. 375-441; A. Cevad Eren, "Tanzimât", *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. XI, MEB Basımevi, İstanbul 1979, s. 709-765.
 - 13 Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeler*, s. 159-190; Muhammed Ceyhan, "Tanzimat Dönemi Sonrası Şer'iyeye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açısından Tahlili", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi*, S. 29, 2011, s. 49-83.
 - 14 A. Nezihi Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, ŞURKAV Yayınları-27, Şanlıurfa 2005, s. 27-38.
 - 15 Yasin Taş, "Urfa Şer'iyeye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, S. XVIII, Haziran 2014, s. 453-472.

Efendi b. Emir Ahmed Çelebi'dir¹⁶.

Sancak merkezi Urfa'daki mahkeme binası hakkında, kaynaklarda yeterince bilgi mevcut değildir. Ancak 18. Yüzyılda Rakka valisi Yusuf Paşa tarafından H.1121/M. 1709 yılında yaptırdığı ve kendi adını taşıyan camiinin yanında hamam, medrese, dükkânların yanı sıra bir de Ulu Cami'ye bitişik "*mahkeme-i şerif*" binası yaptırdığını H.1122/M. 1710 tarihli vakfiyesinden anlaşılmaktadır¹⁷. Belirli bir mekân haricinde kadıların, kendi evlerinde de dava dinledikleri bilinmektedir. Öte yandan kadıların görev yaptıkları adliye binası çoğunlukla müstakil bir bina değil, hükümet binasının içinde bulunurdu. Salnameler ve şer'iyeye sicillerinde adliye binasından söz edilmemekle birlikte genel olarak sadece "*meclis-i şer'i şerif*"¹⁸ denmekle yetinilmiştir.

Urfa'nın, mülkî ve idarî yapısındaki ilk değişiklik, XIX. yüzyılın ortalarında meydana gelmiştir. Bu yüzyıla kadar idari taksimat bakımından değişiklik gösteren Urfa'nın 1865'te bir sancak olarak Halep Vilâyeti'ne bağlandığı belirtilmektedir¹⁹. Ancak bu konuda muhtelif görüşler mevcuttur. Tanzimat sonrası Urfa dönemi ile ilgili çalışan Hilmi Bayraktar, bu durum hakkında arşiv belgelerinden hareketle önemli tespitlerde bulunmaktadır. 1842 tarihli bir irâde ile Urfa'nın Halep'e bağlandığını, 1846 tarihli Halep Eyâleti'ne ait mâliye defterlerinde ve 1847 tarihli Devlet Salnâmesi'nde merkezi Urfa bulunan Rakka'nın, Halep Eyâleti'ne bağlı bir sancak olarak kaydedildiğini belirtmektedir²⁰. Kadı sicillerinde kaydı tutulan yerin idarî taksimatta hangi statüde bulunduğu ve nereye bağlı olduğu umumiyetle kayıt altına alınmıştır. Sicillere baktığımızda Urfa'nın, sicillere sancak veya Tanzimat'tan sonraki ifadesiyle livâ şeklinde kaydedildiğini görmekteyiz. 1865 tarihinden itibaren kaleme alınan hemen hemen tüm belgelerin başında; "Haleb Vilâyet-i celîlesi dâhilinde kâ'in merkez-i livâ bulunan Medîne-i Urfa"²¹ ibaresi yazılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa Livâsı'nın; Urfa (merkez), Birecik, Suruç ve Rumkale(Halfeti) olmak üzere dört kazâsı mevcuttur²².

1864 yılında yürürlüğe giren Vilâyet Nizâmnamesi ile eyalet ve sancak meclislerinin idarî ve adlî görevleri eskiye nazaran bariz şekilde birbirinden ayrılmıştır. İdarî sahada vilâyet ve liva meclis-i idareleri kurulmuş, yargı sahasında da nizamiye mahkemeleri adı verilen meclisler teşkil edilmiştir. Bu düzenlemelerle devletin mülki taksimatı değiştirilerek ülke vilâyet, liva, kaza, nahiye ve köy olarak bölünmüş, vilâyetlerin başına vâli, livaların başına mutasarrıf, kazaların başına kaymakam getirilmişti. Ayrıca idarî yetkileri olan meclisler oluşturulmuştur. Bu devirde her kaza merkezinde hâkimleri Şeyhülislâmlık tarafından tâyin edilen şer'î mahkemeler varlığını

16 Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, s. 37.

17 Mehmet Emin Üner, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 121.

18 Bu gibi ibarelere Urfa Şer'iyeye Sicillerinde sıkça rastlamak mümkündür. Örnek olması açısından bkz. Urfa Şer'iye Sicilleri, Defter Numarası: 222, Belge Numarası: 61-158-202. (Bundan sonra sırasıyla UŞS. defter numarası ve belge numarası şeklinde kısaltılacaktır.)

19 E. Honigmann, "Urfa" (ikmâl eden Nejat Göyünç), *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. XIII, MEB Basımevi, İstanbul 1986, s. 50-57.

20 Hilmi Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı* (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı), Elazığ 2007, s. 6-7.

21 UŞS., 222, 42-232-233; UŞS., 227, 201-251-315; UŞS., 223, 59-128.

22 Yasin Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa'da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, Hiper Yayın, İstanbul 2019, s. 29.

sürdürmüştür²³. Urfa liva ve Birecik kaza meclisleri Antep, Antakya ve Kilis ile birlikte 1847’de kurulmuştur. Urfa ve kazalarındaki meclis üyelerine de 1848’de maaş bağlanmıştır²⁴. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Urfa Sancağı’nı, Tanzimat’tan sonraki ifadesiyle Urfa Livâsı’nı, birinci dereceden bir mutasarrıf idare etmekteydi. Kazaları kaymakam, nâhiyeleri müdür, köyleri muhtarlar idare etmekte, mahallelerde ise, muhtarlarla beraber mahalle imamları bulunmaktaydı. Ayrıca bu dönemde mutasarrıf ve kaymakamlara yardımcı olmak amacıyla nâibler tayin edilmiştir²⁵. Halep Vilâyeti’nin önemli sancaklarından biri olan Urfa’da, mutasarrıf ve nâib dışında, şer’î mahkemenin başında adlî ve dinî davalara bakan bir kadı, çeşitli hizmetleri yürütmekle görevli bir müftü, bir evkâf müdürü ve biri eytam sandığında biri beytûlmâlde olmak üzere iki muhasebeci bulunmaktaydı²⁶.

Osmanlı Devleti genelinde kadının görev yerine gitmemesi durumunda onun yardımcısı olan nâib görev almaktaydı. Osmanlı topraklarının genelinde olduğu gibi Urfa’da da kadınların yerine nâibler görev yapmıştır. Örneğin; Mayıs 1850 tarihinde Urfa’ya kadı olarak tayin edilen Osman Hilmi Efendi’nin görev yerine varıncaya kadar onu temsilen Abdurrahman Efendi kadı nâibi olarak görevlendirilmiştir²⁷. Onların bulunmaması halinde müftülerin mahkeme yöneticisi olarak vekâleten işleri yürüttüğü görülmektedir. Buna örnek olarak ise sicillerde geçen; “Abdüllâtif müfti-i belde ve vekilü’n-nâ’ib, Es-seyyid Abdüllâtif ibni Esseyyid Abdullah el-müftî ve vekilü’n-nâib” gibi ifadeler gösterilebilir²⁸.

Tanzimat dönemi itibariyle kurulan yeni adli sistem çerçevesinde, mahkemelerde başkâtiplik ve kâtiplik de kurulmuştur. Urfa mahkemelerinde de bulunan bu şahıslar mahkeme tutanaklarını yazmakla görevliydi. Bunun haricinde vatandaşlar içerisinde herhangi bir mazeret nedeniyle(mahkeme yerine gelemeyen mahrem bayanlar veya yatalak kimseler) mahkemeye intikal edemeyen kişilerin ifadelerini almak, vekâletname yoluyla vekil tayin etmek üzere davayı mahallinde kayda geçirmek gibi işleri de üstlenmekteydiler. Bu gibi mazeretlere genel anlamda atıf yapılırken; “*tahakkuk-ı ’özü-i şer’iye binâen*” ya da “*âti’l-beyân vekâlet takrîrini mahallinde ketb ve tahrîr*”²⁹ gibi ifadeler kullanılmaktadır. Bu uygulama esnasında da normal mahkeme kurulunda olması gereken işlemler ve şahitler gibi olması gereken şahıslar hazır bulunmaktadır. Mahkemelerde görevli olan kâtipler genelde Urfalı olmasına karşın hâkimlerin Urfa dışından da atandığı görülmektedir. Bu duruma bir örnek olarak; günümüzde Urfa Bediüzzaman mezarlığındaki

23 İkinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeler*, s. 164.

24 Tahir Öğüt, “Urfa’da Tanzimat’a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 7, S. 14, 2011, s. 325-345.

25 Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa’da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 31.

26 Taş, *Osmanlı Döneminde Urfa’da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, 34.

27 UŞS., 204, 253.

28 İsmail Asoğlu, *223 Numaralı Şanlıurfa Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (H.1304-H.1334 /M.1887-M.1916)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2014, s. 21-23.

29 Belgenin devamı şu şekildedir: “*Tahakkuk-ı ’özü-i şer’iye binâen âti’l-beyân husûsu mahallinde ketb ve tahrîr için kibel-i şer’den mezûnen irsâl olunan Hocazâde Salih Efendi Yusuf Paşa Mahallesi’nde kâin Medine ve Behiye ve Penbe benât-ı Bayezid Beg’in menziline varub menzil-i mezbûrda Hatibzâde Hacı Mehmed Mübarek Efendi Hacı Esadzâde Esad Efendi ve Abdullah bin Abdullah ve Yusuf Paşa Mahallesi muhtarı Eyyub bin Ali hâzır oldukları hâlde ’akd-ı meclîs-i şer’î âli ettikde...*” Zafer Benzer, *222 Numaralı Urfa Şer’iyye Sicilinin (Birinci Kısım) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1308 - 1309 / M. 1891 - 1892)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015, s. 65-66.

mezar kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla, Urfa’da hâkimlik görevini icra ederken H. 1287/M. 1870 tarihinde fevt olan Trabzonlu Mahmud Said Efendi gösterilebilir³⁰.

Tanzimat ve Islahat Fermanları’ndan sonra hukuk sisteminde köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişikliklerden şer’iye mahkemeleri de etkilenmiş ve çıkarılan nizamnameler ile şeriat mahkemelerinin yetkileri kısıtlanmıştı. 1867 ve 1870 tarihli nizamnâmelerle; miras, aile, vakıf ve şahsa yönelik işlenen suçlar ve bunlara verilen cezalar haricindeki davalar bu döneme kadar yetkili olan şer’iye mahkemelerinin yetkisinden çıkartılmıştır³¹. Merkezde yapılan bu düzenlemeler ve değişiklikler taşrada da yapılmıştır. Tanzimat Fermanı ve sonrasında Eyalet ve sancaklarda kurulan meclisler, yargılama yapmakla yetkili kılınmıştır. Ancak kadı veya naibler bu meclislerde de görevli olarak bulunmaktaydı. İdari, mali ve güvenlik işlerinin yanı sıra bir mahkeme gibi çalışması, eyalet ve sancak meclislerinde aksaklıklara ve eleştirilere sebebiyet vermekteydi. 1864 Vilayet Nizamnamesi’ne göre vilayet merkezinde valinin veya sancaklarda mutasarrıfın başkanlığında devamlı toplanan *Vilayet İdare Meclisi*, livalarda *Liva İdare Meclisi* ve kazalarda *Kaza İdare Meclisi* oluşturulması düşünülmüyordu. Vali başkanlığında vilayet idare meclislerinin üyeleri, defterdar, mektupçu, müfettiş-i hükkam-ı şer’iye ve umur-ı ecnebiye müdürüydü. Bunların yanı sıra halk tarafından seçilen ve görev süreleri iki yıl olan, iki Müslüman ve iki gayrimüslim üye, müftü ve gayrimüslim cemaat reisleri de bu mecliste yer almaktaydılar. Bu meclisler, adli işler dışında vilayetin yönetimi ve özel idareyi ilgilendiren hususları kapsayan çalışmalarını yürütmekteydi³². Taşrada oluşturulmaya çalışılan bu meclislerin örneğini Urfa sancağında da görmek mümkündür. H. 1313 tarihli Haleb Vilayet Salnamesi’nde Urfa Sancağı’nın Liva İdare Meclisi, mutasarrıf Hasan Paşa başkanlığında dört tabii ve altı seçilmiş üyeden müteşekkildir. Tabii üyeler; muhasebeci Naci Efendi, müftü Ali Efendi, tahrirat müdürü Seyyid Ahmed Efendi ve meclis idare kâtibi Said Efendi’lerdir. Seçilmiş üyeler ise, Mustafa Ağa, Hacı Hasan Ağa, Münhal(boş), Karabet Efendi, Haçir Efendi ve Abud Efendi olarak görülmektedir³³. Dolayısıyla Urfa’da gayrimüslim halkın da sancak idaresinde söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti’nin kendi içerisinde meydana gelen sorunların çözümünün yanı sıra Avrupalı devletlerin telkin ve tazyikiyle ilan edilmek zorunda kalınan Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra, devlet kurumlarında gayrimüslim halkın temsil edilmesi ve söz sahibi olması durumu hukuk alanında da kendini göstermiştir. Adı geçen vilayet nizamnamesi ile birlikte Batılı devletlerin müdahalesi ve önerileri de dikkate alınarak kurulan ve genel anlamda Nizamiye Mahkemeleri olarak adlandırılan hukuk ve ceza mahkemeleri merkezde ve taşrada kurulmaya başlandı. Bu mahkemeler, Müslüman olan ve olmayan Osmanlı vatandaşı halk için

30 Mahmut Karakaş, *Urfa’nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şehir Kitaplığı Dizisi: 19, Ankara 2009, s. 319. Trabzonlu Mahmud Said Efendi’nin mezar kitabesinde yazılı ağıttan yola çıkarak, onun Ramazan ayı içerisinde vefat ettiğini anlamaktayız. Kitabede özetle; “Genç, ihtiyar herkesin ecel şerbetini içeceği emr-i ilahidir. Mahmud Said Efendi başında sarığı olduğu halde ölüm kendisine yetişti. Garib, Ramazan ayı içinde şüphesiz şehit oldu. Onun ruhu cennetlere yolcu oldu, bedeni de toprak altında hazine gibi saklandı. Allah Mahmud Said Efendi’ye yüksek cenneti mesken etsin” yazmaktadır. Manzumenin yazarı Urfalı şair Sabir’dir. Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Mezar Taşları, ŞURKAV Yayınları: 14, Şanlıurfa 1996, s. 71.

31 Ahmet Akgündüz, *Şer’iye Sicilleri-I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 77.

32 Özgür Yılmaz, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 6, S. 6, Aralık 2014, s. 253-280.

33 H. 1313 tarihli Haleb Vilayet Salnamesi, s. 274.

ortak mahkemelerdir³⁴. Merkezde alınan kararların taşrada uygulanması çerçevesinde Urfa'da bu yeni mahkemelerin isimleri Halep Vilayet Salnameleri'ne ve kadı sicillerine kaydedilmiştir. Bu mahkemeler; İstinaf mahkemesi, Bidayet mahkemesi (Ceza dairesi ve Hukuk dairesi olarak ikiye ayrılır), İcra memurluğu ve Ticaret mahkemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Urfa kadı mahkemelerinde görülen davalarda bu mahkemelere atıf yapıldığı görülmektedir. Özellikle vekil tayini hususlarını içeren kayıtlarda tayin edilen vekilin hukuki hüviyeti ve temsiliyeti belirlenirken zikredilen; “işbu tarihe gelinceye değin lehimde ve aleyhimde vukû bulmuş ve bulacak kâffe-i de'âvi-yi Urfa mahkeme-i şer'iyesinde ve bidâyet-i hukuk ve ticaret ve ceza mahkemelerinde bidâyeten ve istinâfen ve temyizen rü'yet ve talep ve da'vaya mustantık dairesinde ve daireyi-sâirede takrir-i kelâm ve ahz u kabz ve makbuzunu tarafıma isâle...”³⁵ gibi ifadeler bu duruma örnek gösterilebilir.

Bidâyet mahkemeleri hem basit kazalarda, hem de sancak ve vilayetlerin merkez kazalarında bulunmaktaydı. Bir başkan ve iki üyeden oluşan mahkeme heyetinin görevleri nizamnâmeler ile belirlenmişti. Araştırma konumuz itibariyle Urfa örneğinden hareketle izah edecek olursak; hem merkezde hem de Birecik, Runkale ve Suruç kazalarında bidayet mahkemeleri yer almaktaydı. Bidâyet mahkemelerinde usulen hukuk ve ceza davalarına tek bir dairede bakılırdı ancak bulunan bölgenin durumuna ve şartlarına göre ikiye ayrılması da mümkündü³⁶. Emsal teşkil etmesi açısından H. 1305/ M. 1888 senesinde Urfa Sancağı ve kazalarında bulunan Bidayet Mahkemeleri ve üyeleri şu şekildedir:

Mahkeme-i Bidâyet (Liva merkezi)³⁷

Hukuk Dairesi

Reis Naib Efendi
A'za Nafi Ömer Efendi
A'za Mihail Efendi
A'za Mülazımı Faik Efendi
Müdde-i Umumi Muavini Midhad Bey
Müstantık Hacı Bedi Efendi (saniye)
İcra Memuru Ömer Efendi
Mukavelat Muharriri Müslim Efendi

Ceza Dairesi

Reis Abdurrahman Efendi
A'za Muhammed Bey (saniye)
A'za Karabet Efendi
A'za Mülazımı Memli Efendi
Başkâtib Muhammed Ratıb Efendi
Zabıt Kâtibi İbrahim Efendi

34 Tafsilatlı bilgi için bkz. M. Macit Kenanoğlu, “Nizâmiye Mahkemeleri”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 185-188.

35 UŞS., 216, 211-233-248-683-701; UŞS., 219, 27-83-141.

36 Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeler*, s. 206.

37 H. 1305 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s. 194.

Birecik Kazası (Mahkeme-i Bidayet)³⁸

Reis Naib Efendi
A'za Münib Efendi
Karabet Efendi
Başkâtib Said Efendi
Müstantık Muavini Hacı Haydar Efendi
Kâtib-i Sâni Nuri Efendi

Rumkal'a Kazası (Mahkeme-i Bidayet)³⁹

Reis Naib Efendi
A'za Hulusi Efendi
Kirkor Efendi

Suruc Kazası (Mahkeme-i Bidayet)⁴⁰

Reis Naib Efendi
A'za Şeyh Müslim Efendi
Reşid Efendi
Kâtib Faik Efendi
Müstantık Muavini Halil Efendi
Kâtib-i Sâni Salih Efendi

Yukarıda adı geçen mahkemeler ilk mahkeme olarak görev yapmaktaydı. Yapısı itibariyle Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşmaktaydı. Ayrıca merkez mahkemesi, sancağa bağlı kazalardaki bidayet mahkemelerinde görülen davalarda verilmiş olan ilamları istinafen incelerdi. Bidayet mahkemeleri veya ceza daireleri kabahat ve cünha(cinayet) derecesindeki suçlara ilişkin davalara bakmaktaydılar. Kaza bidayet mahkemeleri, kendisine bağlı nahiye ve köylerde beş bin kuruş değer ve yıllık beş yüz kuruş gelire kadar olan davalara bakar ve istinaf yani temyiz yolu kapalı olmak üzere karar verirdi. Bu rakamların üzerindeki durumlarda ise temyiz yolu açık olacak şekilde sonuçlanırdı⁴¹.

İstinaf mahkemeleri başka bir deyişle temyiz mahkemeleri vilayet merkezlerinde yer almaktaydı. Urfa bölgesi, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Halep Vilayeti'ne bağlı bir sancak konumundaydı. Dolayısıyla burada doğrudan görev yapan bir istinaf mahkemesi bulunmuyordu. Ancak Urfa merkezinde ve kazalarında bulunan bidayet mahkemelerinin aslında birer istinaf mahkemesi görevi gördüğü söylenebilir. Şöyle ki; kaza, nahiye ve köylerdeki davaların temyiz edilmesi merkezdeki bidayet mahkemelerinin yetkisi dâhilindeydi. Bölge bidayet mahkemeleri, liva merkezinde ve kazalarında belli bir meblağa kadar olan davaları hem bidayeten, hem de istinafen inceleyip karara bağlayabiliyordu. Mahkemedeki taraflar, anaparası on bin kuruş değer veya yıllık bin kuruş kazancın üzerinde olan durumlarda ya da kıymeti tespit edilemeyen bir hususta vilayet merkezinde bulunan istinaf mahkemesine başvurmak durumundaydılar. Ceza ve hukuk dairesi

38 H. 1305 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s. 197.

39 H. 1305 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s. 197.

40 H. 1305 tarihli Halep Vilayet Salnamesi, s. 198.

41 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 281; Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, s. 207.

olarak iki kısma ayrılan vilayet istinaf mahkemeleri, kaza ve sancaklar mahkemelerinde istinaf yolu açık olmak şartıyla karara bağlanan davaların temyizini gerçekleştirirdi⁴².

Tanzimat Fermanı'ndan sonra kurulan bir başka mahkeme ise ticaret mahkemeleridir. Bilindiği üzere bu tarihe kadar Osmanlı Devleti genelinde ticari konulardaki ihtilaflar tüccarın uyuşuna göre değişmekteydi. Yabancı tüccarların arasındaki anlaşmazlıklarda konsolosluk ve elçilik aracılığıyla, yabancı tüccar ile Osmanlı vatandaşı tüccar arasındaki anlaşmazlıklar dava konusu 4000 akçeye kadar olanlara şer'i mahkemelerde kadılar tarafından, 4000 akçenin üstündeki davalara ise Divan-ı Hümayun'da çözüme kavuşturulurdu⁴³. II. Mahmut döneminde Avrupa ile olan ticari ilişkilerin artması ve şer'i mahkemelerde görev yapan kadıların Avrupa geleneklerine yabancı olması sebebiyle tüccarlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmekte yetersiz kalmaktaydılar. Dolayısıyla ülkede ticaret sanayi ve tarımın geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla gerekli düzenleme ve organizasyonları tek elden yapmak üzere müstakil ve geniş yetkilere sahip Ticaret Nezareti 24 Mayıs 1839 tarihinde kuruldu⁴⁴. Zaman içinde ihtiyaca binaen de 1846 yılından itibaren *Ticaret Mahkemeleri* kurulmaya başlandı⁴⁵.

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nın ilgili maddeleri doğrultusunda yabancı ve yerli tebaa arasındaki ticaret, hukuk ve ceza davalarına bakmak üzere *karma mahkemeler* kuruldu. 1860'dan itibaren de Fransız Ticaret Kanunu örnek alınarak teşkilat yapıları detaylı bir şekilde düzenlendi⁴⁶. Bu tarihten itibaren vilayet merkezlerinde ve onlara bağlı liva veya sancaklarda ticaret mahkemelerinin varlığı göze çarpmaktadır. Halep Vilayeti'ne bağlı bir sancak olan Urfa'da da ticaret mahkemesine rastlamak mümkündür⁴⁷. Çünkü Müslüman tebaanın yanında gayrimüslimlerin de Urfa'da azımsanmayacak ölçüde bir nüfusa sahip olduğu ve ticaretle ilgilendikleri açıktır. Urfa'da bir ticaret meclisinin kurulması talebi 1855 senesine tekabül etmektedir. Tüccar tarafından diğer eyalet ve livalarda olduğu gibi Urfa Sancağında da ticaret meclisinin kurulması talebiyle yazılan arzuhaller Halep valisi aracılığıyla Meclis-i Vâla'ya gönderilmiştir⁴⁸. Ancak söz konusu ticaret meclisi takriben bu tarihten beş sene sonra Ekim 1860 tarihinde teşkil edilebilmiştir⁴⁹. Bu ticaret mahkemesinde görev yapacak memur maaşlarının da nezarete ait olacağı belirtilmiştir⁵⁰. 1890'lı yıllarda kendisine ait müstakil bir binası olmadığı için Urfa Ticaret Mahkemesi'nin senevi 1.200

42 Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 281; Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, s. 212.

43 Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, s. 97.

44 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 128-129.

45 Bülent Tahiroğlu, "Tanzimattan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, c. 3, 588-602 (özl. bkz. s. 596).

46 Özlem Karsandık Yazıcı, "Ticaret Mahkemesi Kayıtlarına Göre Tanzimat Dönemi'nde Adana'da Ticari Hayat" *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, c. 1, S. 1, Kış 2015, s. 75-85.

47 Bu hususta tafsilatlı bilgi için bkz. İlhan Palalı, "Adli Bir Reform Olarak Ticaret Mahkemeleri ve Urfa Ticaret Mahkemesi", *Osmanlı Urfası*, c. 2, (Edt. Abdullah Ekinci), Urfa Okulu Yayınları, Şanlıurfa 2018, s. 317-325.

48 BOA., A.MKT.NZD., 166-57.

49 BOA., A.MKT.MHM., 198-86.

50 BOA., A.MKT.MVL., 126-89. Urfa ticaret mahkemesi memurlarına 2.900 kuruşluk maaş bedelinin ödenmesi kararlaştırılmıştır.

kuruş kira bedeli ile bir hane icar ederek faaliyetlerini burada sürdürdüğü anlaşılmaktadır⁵¹.

Müslüman ve gayrimüslim halk arasından seçilen ticaret mahkemesi üyeleri, bir reis, iki daimi üye ve ikisi Müslüman ikisi gayrimüslim olmak üzere dört geçici üyeden oluşacaktı. Bir başkâtip, bir veya daha fazla kâtip ve yine bir veya birden fazla tercüman ve ihtiyaç ölçüsünde mübaşir bulunacaktı⁵². Urfa Sancağı'nda kurulan bu ticaret mahkemelerine baktığımızda bu üye sayılarının değişkenlik gösterdiğini görmekteyiz. Çünkü sancak merkezlerinde, vilayet merkezlerindeki gibi yetişmiş hukuk idarecileri veya gerekli şartları sağlayacak mahkeme görevlilerinin bulmak o dönem için pek mümkün değildi. H. 1303/M. 1886 senesinde Ticaret Mahkemesi üyeleri aşağıdaki gibidir.

Mahkeme-i Ticaret⁵³

Reis Hacı Muhammed Bakır Ağa

A'zay-ı Tabi'iyeye

Pekçel Efendi

Eruş Efendi

Başkâtib Ahmed Efendi

A'za-yı Müntehabe

Abdurrahman Efendi

Ali Ağa

Geyork Efendi

Serkis Efendi

Kâtib-i Sâni Zekeriya Efendi

Görüldüğü üzere Urfa ticaret mahkemesi heyeti bir başkan, iki daimi ve seçilmiş dört üye, iki tane de kâtipten oluşmaktadır. Ancak bu mahkemelerin üye sayıları davanın hususiyetine göre veya zamanla doğan farklı ihtiyaçlara göre de değişkenlik arz edebilmektedir. Normalde ticaret mahkemelerinde bir tercümanın da olması gerekirdi ancak tahminimizce Urfa'daki gayrimüslim tüccar Türkçe konuşabildiği için gerek duyulmamış olabilir. H. 29 Ramazan 1310/M. 16 Nisan 1893 tarihinde merkezden Urfa'ya gelen bir belge, Urfa'da bulunan Urfa Ticaret Mahkemesi için isticar olunan hanenin bedel-i icarının yani kirasının ödenmesiyle ilgilidir. Dolayısıyla belirtilen tarihte bu mahkemenin varlığı bir kez teyit edilmiş olmaktadır⁵⁴. Urfa sancağının kazalarında ticaret mahkemelerinin olmadığı görülmektedir. Urfa Bidayet mahkemeleri veya bidayet kalemi üyeleri arasında yer alan bir başka görevli de *icra memuru*'dur. Mahkeme tebligatı ve mahkeme başkanının emirlerini yerine getirmekle görevlidir. Yardımcısı da bulunan bu icra memurlarına gerekli sayıda icra mübaşiri de eşlik etmektedir. Urfa Sancağı'nda H. 1305⁵⁵/M. 1888 tarihinde

51 BOA., ŞD., 2613-4/2.

52 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 196-197; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 280.

53 H. 1303 tarihli Haleb Vilayet Salnamesi, s. 205.

54 BOA, BEO, 184/13781.

55 H. 1305 tarihli Haleb Vilayet Salnamesi, s. 194.

icra memuru Ömer Efendi'dir. H. 1309/M. 1892'de Asaf Bey⁵⁶, H. 1316/M. 1899'da Ahmed Beşir Efendi⁵⁷, H. 1322/M. 1905'te Abdülkadir Efendi⁵⁸dir.

Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlı hukuk sisteminde asli ve genel mahkemeler olarak görev yapan şer'î mahkemeler, bu dönemden sonra da varlığını sürdürmüştür. Batı tarzı yenileşme hareketinden nasibini alan bu mahkemelerin yetki alanları daraltılmıştır. Osmanlı Devleti'nin her bölgesinde olduğu gibi Urfa Sancağı'nda da bu mahkemeler görev yapmaya devam etmiştir. Evlenme, boşanma, miras, vekil tayini ve benzeri konuları, şeriatın öngördüğü biçimde çözümlenmekle yetinecek olan bu mahkemeler, kadının kendisi veya vekili nâib(hâkim) başkanlığında, başkâtip ve mukayyitten oluşan yapısını koruyordu. H. 1306/M. 1889 tarihine kadar kayıtlarda çoğunlukla sadece bu görevlilere yer verilirken, bu tarihten sonra şer'î mahkeme kadrosuna zabıt kâtipi, eytamhane müdürü ve muhızır eklenerek daha da genişlemiştir⁵⁹. H. 1316 tarihli Haleb Vilayet Salnamesi'nde Urfa'da bulunan şer'î mahkeme görevlileri şunlardır:

Mahkeme-i Şer'îye Dairesi⁶⁰

Başkâtip Mahmut Asaf Efendi

Zabıt Kâtipi Salih Feyzi Efendi

Eytam Müdürü Hüseyin Hüsni Efendi

Mukayyid Bakır Efendi

Muhızır Ahmed Efendi

Mukayyid-i Sâni Müslim Hilmi Efendi

Sonuç

XVI. asrın ikinci yarısında Osmanlı Devleti hâkimiyetine giren Ruha/Urfa bölgesi, bu tarihten itibaren Osmanlı yönetim sistemine tâbi olmuştur. Tanzimat dönemine kadar, zaman içerisinde idari olarak farklı statülerde bulunan bu bölge, hukuki olarak klasik bir sancak şeklinde yönetilmiştir. Tanzimat'a kadar devletin her bölgesinde uygulanan şer'î ve örfî hukuk kuralları Ruha Sancağında da geçerli olmuştur. XIX. yüzyıla kadar şer'î mahkemeler, asli ve genel mahkeme olarak görev yapmıştır. Ancak, gerek Tanzimat ve Islahat Fermanları, gerekse bunlardan önce yapılan ıslahat çalışmaları neticesinde, devletin her alanında meydana gelen değişimler, hukuk alanında da kendini göstermiştir. Tanzimat'tan sonra bu asli mahkemeler dışında Nizamiye Mahkemeleri sıfatıyla yeni mahkemeler oluşturulma yoluna gidilmiştir. Merkezde başlayan bu değişim zamanla taşraya da yayılmıştır.

Urfa bölgesinde de şer'î mahkemeler dışında yer alan ve genel manada Nizamiye Mahkemeleri adı altında açılan İstinaf, Bidayet, Ticaret Mahkemeleri ve İcra memurluğu gibi kurumların oluşturulduğu anlaşılmıştır. Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan gayrimüslimleri hukuki düzene dâhil etmeye çalışan dış devletlerin baskısıyla oluşturulan bu yeni yapının

56 H. 1309 tarihli Haleb Vilayet Salnamesi, s. 159.

57 H. 1316 tarihli Haleb Vilayet Salnamesi, s. 272.

58 H. 1322 tarihli Haleb Vilayet Salnamesi, s. 385.

59 Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 282; Bayraktar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, s. 26.

60 H. 1316 tarihli Haleb Vilayet Salnamesi, s. 273.

taşrada karışıklığa ve düzensizliğe neden olduğu görülmektedir. Urfa Şer'iyye Sicillerinde ve salnamelerde bu yeni oluşturulan mahkemelerin isimlerine ve idarecilerine rastlamak mümkündür. Ancak bu mahkemelerin gördükleri davaların ve aldıkları kararların kayda geçirildiği bir belgeye rastlanılmamıştır veya elimizde şimdilik buna dair belge bulunamamıştır. Bu dönemde görülen tüm davalar şer'iyye sicili dediğimiz kadı defterlerine yazılmıştır. İstinaf mahkemelerinin Urfa merkezinde kurulmadığını, bu tür mahkemelerin genelde vilayet merkezlerinde bulunduğu ve sancaklarda çözülemeyen davaların buraya intikal ettiği görülmektedir. Bidayet mahkemelerinin ise hem Urfa merkezinde hem de Birecik, Suruç ve Rumkale(Halfeti) kazalarında varlık gösterdiği anlaşılmıştır. Yine ticaret mahkemesinin varlığı da mevcuttur. Özetle, Urfa bölgesinde asli ve genel mahkemeler olan şer'i mahkemelerin yanında, yeni düzene göre oluşturulmuş nizamiye mahkemelerinin de bulunduğu görülmüştür. Şer'i mahkemelerde kadı veya nâib başkanlığında, kâtipler ve muhızrlar bulunmakla birlikte, yeni açılan mahkemelerde ihtiyaca göre görevlilerin farklılık arz ettiği, bu görevlilerin dışında Eytam müdürü, zabıt kâtibi ve mukayyitlerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evrakı (BOA)

BOA., A.MKT.NZD., 166-57.

BOA., A.MKT.MHM., 198-86.

BOA., A.MKT.MVL., 126-89.

BOA., BEO., 184/13781.

BOA., ŞD., 2613-4/2.

Salnamalar

H. 1303 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, H. 1305 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, H. 1309 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, H. 1313 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, H. 1316 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, H. 1319 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi, H. 1322 Tarihli Halep Vilayet Salnamesi.

Urfa Şer'iyye Sicilleri (UŞS)

Urfa Şer'iyye Sicilleri, Defter No: 204, 216, 219, 222, 223,227.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akgündüz, Ahmet, "İslam Hukukunun Osmanlı Devleti'nde Tatbiki: Şer'iyeye Mahkemeleri ve Şer'iyeye Sicilleri", İslam Hukuku Araştırmaları *Dergisi*, S. 14, 2009, s. 13-48.

_____, *Şer'iyeye Sicilleri-I*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Akyıldız, Ali, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 1-10.

_____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

Asoğlu, İsmail, *223 Numaralı Şanlıurfa Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*

(H.1304-H.1334/M.1887-M.1916), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2014.

Aydın, M. Akif, “Mahkeme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 341-344.

_____, “Osmanlı’da Hukuk”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, edt. Ekmeleddin İhsanoğlu, c. 2, İstanbul 1999, s. 375-441.

Benzer, Zafer, *222 Numaralı Urfa Şer‘iyye Sicilinin (Birinci Kısım) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1308 - 1309 / M. 1891 – 1892)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2015.

Bayraktar, Hilmi, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Urfa Sancağı (İdarî, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 14, Elazığ 2007.

Ceyhan, Muhammed, “Tanzimat Dönemi Sonrası Şer‘iyye Sicil Defterlerinin Muhteva ve Diplomatik Açından Tahlili”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi*, S. 29, 2011, s. 49-83.

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 2013.

Ekinci, Ekrem Buğra, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2004.

Eren, A. Cevad, “Tanzimât”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. XI, MEB Basımevi, İstanbul 1979, s. 709-765.

Gencer, Ali İhsan, “Tanzimat Fermanı (1839)’dan 1876’ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi Ansiklopedisi*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, c. 11, Çağ Yayınları, İstanbul 1993, s. 431-521.

Honigmann, E., “Urfa” (ikmâl eden Nejat Göyünç), *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. XIII, MEB Basımevi, İstanbul 1986, s. 50-57.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

İpşirli, Mehmet, “Nâib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s. 312-313.

Karakaş, Mahmut, *Şanlıurfa Mezar Taşları*, ŞURKAV Yayınları: 14, Şanlıurfa 1996.

_____, *Urfa’nın Kültür ve İnançlar Serüveni*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Şehir Kitaplığı Dizisi: 19, Ankara 2009.

Kenanoğlu, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, TDV Yayınları, İstanbul 2007, s. 185-188.

Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Kronik Kitap Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul 2017.

_____, “Kadı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s. 69-73.

Öğüt, Tahir, “Urfa’da Tanzimat’a Geçiş Sürecinde İdari ve Mali Yapı”, *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 7, S. 14, 2011, s. 325-345.

Öz, Mehmet, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 12, S. 1, Ankara 1999, s. 27-34.

Palalı, İlhan, “Adli Bir Reform Olarak Ticaret Mahkemeleri ve Urfa Ticaret Mahkemesi”, *Osmanlı Urfası*, c. 2, (Edt. Abdullah Ekinci), Urfa Okulu Yayınları, Şanlıurfa 2018, s. 317-325.

Tahiroğlu, Bülent, “Tanzimattan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, c. 3, 588-602.

Taş, Yasin, *Osmanlı Döneminde Urfa’da Sosyal Hayat (Mahkeme Kayıtlarına Göre 1850-1900)*, Hiper Yayın, İstanbul 2019.

_____, “Urfa Şer’iyye Sicilleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 7, S. XVIII, Haziran 2014, s. 453-472.

Turan, A. Nezihi, *XVI. Yüzyılda Ruha(Urfa) Sancağı*, ŞURKAV Yayınları-27, Şanlıurfa 2005.

Üner, Mehmet Emin, *Osmanlı Klasik Dönem Sonlarında Bir Güneydoğu Anadolu Şehri: Urfa (1700-1800)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2003.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 196-197.

Yalçınkaya, M. Alaaddin, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 479-511.

Yazıcı, Özlem Karsandık, “Ticaret Mahkemesi Kayıtlarına Göre Tanzimat Dönemi’nde Adana’da Ticari Hayat” *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, c. 1, S. 1, Kış 2015, s. 75-85.

Yılmaz, Özgür, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Taşra İdare Meclisleri (1840-1871)”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 6, S. 6, Aralık 2014, s. 253-280.